

**XX ÁSIRDIN 20-30-JÍLLARINDA QARAQALPAQSTANDA
KITAPXANASHILIQ ISIN RAWAJLANDIRIWDA XALQ ZIYALILARININ ORNI**

Reymbaev Rustem Sarsenbaevich – *tariyx ilimleri boyınsha filosofiya doktori*

rustemreymbaev2106@gmail.com

Ajiniyaz atundağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

**РОЛЬ НАРОДНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В РАЗВИТИИ БИБЛИОТЕЧНОГО
ДЕЛА В КАРАКАЛПАКСТАНЕ В 20-30-Е ГОДЫ XX ВЕКА**

Реймбаев Рустем Сарсенбаевич – *доктор философии по историческим наукам*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**THE ROLE OF THE PEOPLE'S INTELLIGENTSIA IN THE DEVELOPMENT
OF LIBRARY SERVICES IN KARAKALPAKSTAN IN THE 20-30S OF THE 20TH CENTURY**

Reimbaev Rustem Sarsenbaevich – *Doctor of Philosophy in Historical Sciences*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: savodsizlikni tugatish ishlari, madaniy-ma'rifiy muassasalar, kutubxonachilik, xalq ziyolilari, madaniy qayta qurish.

Rezyume. Maqola Qoraqalpog'istonda kutubxonachilik ishi sohasi, madaniy-ma'rifiy muassasalarning faoliyati, savodsizlikni tugatish vazifalari, kutubxonachilikni rivojlantirishda xalq ziyolilarining o'рни va madaniy qayta qurish davrida Sovet-partiya organlarining bu boradagi qarorlarining roli qayd etilgan.

Ключевые слова: деятельность по ликвидации неграмотности, культурно-просветительские учреждения, библиотечное дело, народная интеллигенция, культурная реконструкция.

Резюме. В статье отмечается сфера библиотечного дела в Каракалпакстане, деятельность культурно-просветительских учреждений, задачи ликвидации неграмотности, роль народной интеллигенции в развитии библиотечного дела и роль постановлений советско-партийных органов в этом направлении в период культурной перестройки.

Key words: activities to eliminate illiteracy, cultural and educational institutions, library science, folk intelligentsia, cultural reconstruction.

Summary. The article highlights the field of librarianship in Karakalpakstan, the activities of cultural and educational institutions, the tasks of eliminating illiteracy, the role of the intellectual elite in the development of librarianship, and the role of Soviet party resolutions in this area during the period of cultural restructuring.

Kirisiw. 1930-jıllardıń ortalarında kitapxanalarǵı shólkemlestiriw pátı húkimetti qanaatlandırmadı, sebebi bul másele sawatsızlıqtı saplastırıw hám ulıwma bilimlendiriw sistemasın keńnen sáwlelendiriw pátı menen baylanıslı bahalanatuǵın edi. 1935-jılı iyun ayında RSFSR húkimet komissiyasınıń baslıǵı Anikst Qaraqalpaqstan oblastlıq partiya komitetiniń byurosında: "Biz respublikamız ushın sheshiwshi bolǵan eki tiykarǵı másele – sawatsızlıqtı saplastırıw hám baslanǵısh ulıwma bilim beriwdi ámelge asırıwǵa itibar qarattıq. Respublikanıń ekonomikalıq hám mádeniy rawajlanıwı táǵdiri de usıǵan baylanıslı. Úsh jıl ishinde biz pútkil Qaraqalpaqstanda sawatsızlıqtı saplastırıwdı kúptektemiz, biraq respublikada alıp barılıp atırǵan sawatsızlıqtı saplastırıw pátı bul wazıypanıń orınlanıwın támiyinlemeydi", – dedi [1].

Bul sharayat kitapxanalar iskerligine de tásir etti. Kitap jetispewshiligi kitapxana xızmetkerleriniń jetispewshiligi menen bul tarawdıń rawajlanıwına tosqnıq etti. Hátte SSSRdıń oraylıq aymaqlarında da bul boyınsha mashqalalar bar edi. Rossiyalı izertlewshi E.A.Masyaykina "kitapxana jumısın shólkemlestiriwde hám tájiriye belı basshı kadrlar, hám professional kitapxana qanıgeleri jetispewshiligi, hám jeterli dárejede jobalı hám turaqlı qarjılandırılmaǵanlıǵı sebepli úlken mashqalalar júzege kelgen," – dep atap ótedi [2].

Ádebiyatlar sholiwı. Qaraqalpaqstan kitapxanashılıq isi tarawı, mádeniy-aǵartıwshılıq mákemeleriniń jumısı, kitapxanashılıqtı rawajlandırıwda xalq ziyalılarınıń ornı hám mádeniy qayta qurıw menen baylanıslı bolǵan tariyxıy derekler haqqında S.K.Kamalov, E.A.Masyaykina,

A.G.Kasimova, Q.Bayniyazov, B.Ibragimova, B.Bochinlerdıń hám h.t.b. alımlardıń ilimiy miynetlerinde qunlı maǵlıwmatlar berilgen.

Talqılaw hám nátiyjeler. 1930-jıllardıń ortalarına kelip Ózbekstanda kitapxanashılıqtıń ózine tán normativ-huqıqiy tiykarları júzege keldi, oraylıq qalalar hám respublika paytaxtlarında kitapxanalar xızmet kórsetip, olar jergilikli kitapxanalarǵa metodikalıq járdem hám másláhát berip turdı. Galabalıq kitapxanalardan tısqarı mákemelik kitapxanalar (kásiplik awqam, joqarı bilimlendiriw, ilimiy hám basqalar) bar edi. Kadrlar turaqlı túrde SSSR qanıgelestirilgen oqıw orınlarınıń pitkeriwshileri menen tolıqtırıldı.

Dáslep kitapxanalar ushın jumısshı kadrlardı tayarlaw 1920-jıllarda Tashkentte Orta Aziyada birinshi eki aylıq kurslar ashılǵan waqıttan baslanadı. Ol jerde dáslep 40 kitapxana xızmetkerleri tayarlanıp, sońınan jáne 27 jumısshı xızmetker Samarqand qalasındaǵı qısqa múddetli kurslarda oqıtıldı [3].

1926-jıldıń basında Qaraqalpaq avtonomiyalı oblasti Bilimlendiriw xızmetkerleri awqamınıń oblastlıq basqarması dúzildi. Kitapxana jumısın rawajlandırıw maqsetinde 1926-jılı 15-fevralda usı kollegiya janında 7 adamnan ibarat basqarma dúzildi hám onıń quramına Belova (oblastlıq bilimlendiriw xızmetkerleri keńesi) – baslıq, Nizamatdinov (Qaraqalpaqstan komsomol komiteti quramındaǵı mádeniyat komissiyası), Arzieva (Hayal-qızlar bólimi), Guseva (jer hám toǵay jumısshıları kásiplik awqamı), Sharipov (Tórtkúl pedagogikalıq texnikumi), Sadovskiy (oblastlıq xalq bilimlendiriw basqarması

jergilikli komiteti), Orlova (oblastlıq partiya komiteti jergilikli komiteti) kirgizildi [4].

Bul komissiyanıń áhmiyetli wazıypalarınan biri wálayat mekteplerinde hám basqa da bilimlendiriw mákemelerinde galabalıq kitapxanalar shólkemlestiriw boldı. Solay etip, "Bilimlendiriw úyin shólkemlestiriw hám jergilikli hám rus tillerinde jeterli muǵdardaǵı ádebiyatlardı jazıw, pedagogikalıq gazeta hám jurnallardı jazılıwshılardı tartıw kampaniyasınıń ótkeriw" haqqında qarar qabıl etildi [5].

Qaraqalpaqstanıń mádeniy-aǵartıwshılıq mákemeleriniń qalıplesiw procesinde Qaraqalpaqstanıń belgili jámiyetlik hám mámleketlik ǵayratkerleri áhmiyetli rol atqarǵan. Olardan biri haqlı túrde Qasım Áwezov (1897-1937). Ol 1925-1929-jılları Qaraqalpaq avtonomiyalı oblastı Atqarıw komitetiniń baslıǵı bolıp islegen, mádeniyat hám kórkem óner máseleleri menen jaqınnan shuǵıllanǵan. Sonıń ishinde, "Erkin qaraqalpaq" gazetasınıń birinshi juwapker redaktori, latin álipbesine ótiw komiteti hám terminologiya komitetiniń baslıǵı bolǵan. Qaraqalpaq avtonomiyalı oblastında 1929-jılǵa kelip erisilgen tabıslar onıń xızmeti menen baylanıslı. 1932-jıl 19-avgustta K.Áwezov Respublika Xalıq Komissarlar Soveti talqılawına Respublika Ilimler Akademiyası bazasın, sonıń ishinde, ilimiy kitapxanadı shólkemlestiriw máselesin kirgizedi [6].

Onıń eń jaqın kásipleri shayır, pedagog hám jurnalist Seyfulǵabit Majitov (1869-1937) edi. Ol uzaq jıllar bilimlendiriw tarawında miynet etken, qaraqalpaq tilindegi dáslepki sabaqlıqlardıń avtorı, 1925-1929-jılları "Erkin qaraqalpaq" gazetasında juwaplı xatker bolıp islegen. Ol kitapxanalardıń qalıplesiwine de úles qosqan. Filolog Q.Bayniyazov bılay dep jazǵan edi: "Ol tez-tez Tatarstanǵa kitap hám gazetalardı buyırtpa berip, olardı oqıp, ilim hám ádebiyattıń jańa baǵdarlarınan xabardar edi. Qaraqalpaqstan Avtonomiyalı oblastı dúzilgen dáwirde sabaqlıqlar jazıw hám basıp shıǵarıw menen shuǵıllanǵan birden-bir izertlewshi bolıp, baspalar menen pochta-telegraf baylanısları hám basqa da máseleler boyınsha shártnamalar dúziw huqıqına iye edi [7].

Kitapxanashılıqtıń rawajlanıwına K.Sadullaev (1893-1938) úlken úles qosqan. 1920-jılı Xiywadaǵı oqıtıwshılıq kursların tamamlanǵannan keyin, K.Sadullaev Xiywada oqıtıwshılıq etti, keyin Xorezm Xalıq Respublikası húkimetinde juwapker lawazımlarda isledi. Qaraqalpaq avtonomiyalı oblastın shólkemlestiriwde belsene qatnasqan, basshılıq lawazımlarında islegen, 1925-1927-jılları "Qoshshı" awqamınıń baslıǵı bolǵan. 1928-1932-jılları Orta Aziya Kommunistlik Universiteti (OAKU) studenti bolǵan.

30-jıllardıń baslarında xalıq bilimlendiriw sisteması qayta shólkemlestirildi. 1932-jıl 29-iyunda QQASSR Xalıq Komissarlar Soveti Respublika Aǵartıw Xalıq Komissarları Kollegiyasınıń K.Sadullaev basshılıq etken jańa quramın tastıyıqladı [8].

K.Sadullaev xalıq arasında sawatsızlıqtı saplastırıw jumsların jedellestiriw, xalıqtı aǵartıwshılıqtıń jańa túrlerin keńeytiw tárepdarı edi. Biraq, ol tárepinen kóterilgen tárbiyalıq-aǵartıwshılıq, mádeniy-ǵalabalıq jumslar bir neshe mártebe qaldırıldı hám kórip shıǵıw ushın Respublika Xalıq Komissarları Kishi Sovetine tapsırıldı. 1933-jılı K.Sadullaev jańa túrk álipbesi – jańa latinlastırılǵan álipbe Oraylıq komitet aǵzası bolǵan. Biraq, tez arada sociallıq kelip shıǵıwın jasırǵanı hám milletshil toparda qatnasqanı ushın lawazımınan shetletildi hám partiyadan shıǵarıldı [9].

Tap usı dáwirde ilimiy hám ámeliy áhmiyetke iye bolǵan qoljazba miyrasın qásterlep saqlaw jumsları baslandı. 1934-jılı 25-iyulde "Qolda jazılǵan izertlew materialların esapqa alıw hám saqlaw haqqında" qarar qabıl etildi, onda barlıq qolda jazılǵan materiallardı esapqa alıw hám durıs saqlaw hám olardı QQASSR ilimiy-izertlew institutına tapsırıw názerde tutılǵan [10].

1931-jılı jańadan shólkemlestirilgen Qaraqalpaq ilimiy-izertlew institutı negizinde óz jumısın baslaǵan jergilikli jankúyer ilimpazlar tárepinen Qaraqalpaqstanda da usınday jumslar ámelge asırıla baslandı. Izertlewshi B.Yu.Ibragimovnıń jazıwınsha, 1931-jılı usı mákemede Ilimiy kitapxana qalıplese baslaǵan. "Ilimiy kitapxana shólkemlestirilgen kúnnen baslap SSSR Ilimler akademiyası hám onıń institutları tárepinen turaqlı járdem aldı" [11].

1933-jılı mart ayında Qaraqalpaqstan Avtonomiyalı Sovet Socialistlik Respublikası óndiriwshi kúshlerin izertlew boyınsha birinshi konferenciya bolıp ótti, onıń jumıs nátiyjeleri boyınsha SSSR Ilimler akademiyası Prezidiumı tárepinen Qaraqalpaqstan komissiyası dúzildi. Bul komissiyanıń járdeminde Tórtkúlde úlketanıw muzeyi ashılıp, kompleksli institutnıń ilimiy kitapxanası shólkemlestirildi, – dep jazadı akad. S.K.Kamalov. Sonday-aq, SSSR Ilimler akademiyası Prezidiumınıń 1933-jıl 19-apreldegi májilisiniń bayanlaması, onıń qarar bóliminde: "Ilimler akademiyasınıń kitapxanasına Qaraqalpaqstan ilimiy izertlew institutı janında ilimiy kitapxana shólkemlestiriw ushın olardıń kitap fondlarınıń dublikatların ajratıw hám bul jumısqa Ilimler akademiyasınıń barlıq kitap depozitariylerin hám Leningradtıń basqa da ilimiy kitapxanaların tartıw usınıs etilsin. Ilimler akademiyası kitapxanası direktori I.I.Yakovlev atqarıw ushın juwapker esaplanadı. Orınlaw múddeti - 1. VI. "1933." [12].

Búgingi kúnde Ózbekstan Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń ilimiy kitapxana fondı 120 mın nusqadan aslamdı quraydı. Onıń altın fondı qoljazba basılımlar, etnografiyalıq hám folklorlıq materiallardı jıynaw boyınsha ekspediciya materiallarınan ibarat. Bul jerde milliy qaraqalpaq ádebiyatınıń dáslepki shıǵarma jıynawshıları Shamshet Xojaniyazov (1918-1942) hám Sadırbay Máulenovlardıń (1919-1942) qoljazbaları da saqlanadı.

Olardıń ekewi de Taxtakópir rayonında tuwılǵan. Shamshet Xojaniyazov mektepti tamamlanǵannan keyin, bir qansha waqıt awılǵa isleydi, soń "Qızıl Qaraqalpaqstan" gazetası redakciyasında hám jazıwshılar awqamında isleydi. 1930-jıllarda qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwsheiliǵı shıǵarmaların, qaraqalpaq xalıq poeziyasınıń jazba úlgielerin (Jiyen Jıraw, Kunxoja, Ótesh, Ájiniyaz, Berdaq, Omar, Gúlmurat shıǵarmaların, xalıq awızınan jazıp alǵan) jıynawǵa belsene qatnasqan. "Máspatsha," "Dáwletiyarbak," "Ashıq-Nájep," "Qurbanbek," "Shiyrin-Sheker" hám basqa da dástanlar keyinirek kitap halında basılıp shıqqan.

Sadırbay Máulenovtıń jumısı da sonday. Balalıǵında ol mektepte oqıǵan, keyin awılǵa islegen, 1937-jılı "Jas Leninshi" gazetasınıń redakciyasında islegen. 1930-1939-jıllar dawamında Sh.Xojaniyazov penen birgelikte xalıq awızeki dóretiwsheiliǵı úlgielerin toplawda belsene qatnasqan. Bir ǵana 1939-jılǵıń ózinde ol qaraqalpaq awızeki dóretiwsheiliǵı hám milliy poeziyasınan 50 mınnan

aslam qatar jıynagan [13]. Ol óziniń dala jazıwların Jazıwshılar awqamı hám Qaraqalpaqstan ilimiy-izertlew institutı kitapxanasına tapsıradı [14] hám házirgi kúnde bul qoljazbalar Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń fundamentallıq ilimiy kitapxanası siyrek ushırasatuǵın qoljazba shıǵarmaları katalogınıń tiykarın quraydı.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, milliy mádeniyat, sonıń ishinde, Qaraqalpaqstan kitapxanashılıq isi tarawı da 30-jıllarda awır apatshılıqqa ushıradı. İnsan huqıqlarınıń buzılıwı kúsheydi. Qasım Áwezov, Koptilew Nurmuxamedov, Seyfulǵabid Májitov sıyaqlı millettiń jetik zıyalıları repressiyaǵa ushıradı hám xalqımız olardıń ómiri haqqında kitaplardan oqıwdan uzaq múddet ayırıldı. Bul dáwirde qaraqalpaq tilinde kitap islep shıǵarıw menen shuǵıllanatuǵın tek ǵana úsh redaktor –

K.Ubaydullaev, O.Shamuratov hám A.Shamuratov islegen, al 1930-jıllardıń aqırında jańa til siyasatına muwapıq buringı SSSR xalıqlarınıń barlıq tillerin kirill álipbesi tiykarında jazba túrde awdarıw jobalastırılǵan edi. Sol sebepli, kadrlar tayarlaw hám kirill álipbesinde jańa álipbe dúziw ústinde islew áhmiyetli wazıypaǵa aylandı.

1930-jılları kitapxanalar áste-aqırın xalıq arasında mádeniy-aǵartıwshılıq jumislardıń tayanış oraylarına aylandı, sawatsızlıqtı saplastırıw wazıypaları menen tıǵız baylanıslı boldı, bunıń nátiyjesinde kitapxanalar hám kóshpeli kitapxanalar tarmaǵı keńeyip, kitapxanalar dı maman kadrlar menen támiyinlew, kitaplar basıp shıǵarıw hám tolıqtırıw jumisları alıp barıldı, jergilikli kitapxanalar hám basqalar 1925-1941-jılları usı tarawdıń rawajlanıwında sheshiwshi faktor boldı.

Ádebiyatlar

1. / Советская Каракалпакия. – Нукус: 1935, 11 июнь.
2. Масяйкина Е.А. Материалы Всесоюзной библиотечной переписи 1934 г. как источник изучения деятельности сельских библиотек. // Вестник Томского государственного университета. – Томск: 2011. №4. – С. 88.
3. Касымова А.Г. Развитие сети массовых библиотек в Узбекистане (1917-1941 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент: 1965.
4. QR MDA, 53-f., 1-ruyh., 33-ish, 16-b.
5. QR MDA, 53-f., 1-ruyh., 33-ish, 11-b.
6. QR MDA, 322-f., 1-ruyh., 9-ish, 105-b.
7. Байниязов Қ. Таң жулдызлары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
8. QR MDA, 322-f., 1-ruyh., 9-ish, 27-b.
9. QR MDA, P-511-f., 4-ruyh., 1490-ish, 345-b.
10. QR MDA, 322-f., 1-ruyh., 163-ish, 11-b.
11. Ибрагимова Б.Ю. Научная библиотека Каракалпакского филиала Академии наук Узбекистана. // Вестник ККО АН РУз. – Нукус: 1976, №3. – С. 63.
12. Камалов С.К. О документах Каракалпакской комиссии Академии наук СССР. // Вестник ККО АН РУз. – Нукус: 1975, №4. – С. 85.
13. Қарақалпақстан Республикасы жазыўшылары (биографиялық мағлыўмат). – Ташкент: «Extremum press», 2011.
14. Бочин В., Пирназаров А. Шамшет Хожаниязов и Садырбай Мауленов – собиратели произведений каракалпакской литературы. // Вестник ККОАН РУз. – Нукус: 1979, № 2. – С. 61-69.